

Menorca i Eivissa: miralls trencats?

per Guillem López Casasnovas i Miquel Àngel Casasnovas Camps

1. Introducció

Menorca i Eivissa no deixen de ser dues illes aparentment semblants que han seguit una evolució prou diversa: Menorca lluita avui per a mostrar-se «reserva de la biosfera»¹ i Eivissa per a situar-se en el mapa de l'oci internacional. En poc temps la major de les Pitiüses supera ja en més d'un 64 % la població menorquina. Ja l'any 2016 Eivissa assolí la xifra de tres milions de visitants, per 110.000 places residencials (Menorca menys de la meitat, per 60.000 places). Tot açò per la via d'activar més i més territori, d'incrementar l'oferta turística, amb una creixent importació de mà d'obra peninsular. El model eivissenc presenta, així, com a resultat d'aquest procés, uns forts increments de valor afegit brut, tot i que aquests s'esvaeixen en bona part en termes de renda per càpita si tenim en compte l'augment de la població. En tot cas, àdhuc amb el pitjor de la crisi, Eivissa ha mantingut taxes de variació absolutes positives, per enveja de l'illa balear menor, ara sí, en població i activitat econòmica.

El text que aquí referim (López & Casasnovas 2018), busca analitzar les raons d'un desenvolupament tan divers, el paper que ha tingut el llegat històric i la política institucional, així com d'altres factors idiosincràtics que hi poden haver coadjuvat. L'estudi s'inscriu a l'àmbit de l'economia institucional, i vol aplicar un registre històric de similituds i diferències per a poder entendre les claus de la distinta evolu-

Gravat d'època del port de Maó. (imatge procedent del blog "Quina la fem").

ció de dues illes. El text acaba amb unes consideracions actuals de com les xifres macroeconòmiques de la seva tendència més recent es tradueixen en nivells de benestar per als habitants respectius de cadascuna de les illes.

Eivissa i Menorca, sobretot vistes de lluny, no deixen de ser dues illes aparentment semblants, la qual cosa permet construir una mena d'experiment natural de com hi han anat incidint els distints aspectes institucionals resultat de diferents disjuntives que les acabaran diferenciant. Tradicionalment s'ha justificat la singularitat menorquina en el nou marc propiciat per la dominació britànica del segle XVIII,² entre d'altres factors, en con-

traposició d'una Eivissa que romanqué sota sobirania espanyola. Però expliquen només aquests trets diferencials l'evolució d'una Menorca que trenca insularitats i desenvolupa, fins a les acaballes del segle XX, una indústria de gran importància relativa, en comparació a una Eivissa més autàrquica i depenent dels seus recursos propis? I què ha generat un tomb tan impactant

1781, amb l'excepció de l'ocupació francesa de la guerra dels Set Anys (1756-63). El tractat de Versalles reconegué la sobirania espanyola sobre Menorca l'any 1783, però l'illa tornaria a ser ocupada pels britànics entre 1798 i 1802. E. Farré-Escofet, R. Marimon i J. M. Surís (1977) situen aquí l'inici de la que anomenen «via menorquina de creixement», amb una primera ruptura de la insularitat —és a dir, d'obertura vers l'exterior en contraposició a l'economia autàrquica— que hauria caracteritzat els segles anteriors. Una afirmació que recerques més recents han matisat molt.

1. Fou reconeguda com a tal per la UNESCO l'any 1993.

2. Menorca és cedida a la Gran Bretanya en compliment del tractat d'Utrecht (1713) i hi romandrà fins a la conquesta espanyola de

(Manera *et al* 2017) com el que han agafat les Pitiüses en creixement econòmic i demogràfic, que fa que avui ja quasi dupliqui Eivissa la població de Menorca quan fins fa poc recollien nivells de població similars? És el factor humà, idiosincràtic, de l'emprenedoria que diria Schumpeter, del capitalisme en una i altra illa? És l'orografia, el clima i la condició del sòl (pla i muntanya), o ho és el valor del port natural maonès, o la sal com a recurs natural eivissenc? Són potser alguns altres aspectes aleatoris, com ara ràtzies i conquestes o alguna plaga o epidèmia autocontinguda i aïllable, o d'altres elements generadors de fam i/o progrés? Són la geografia, la sort, les institucions les que marcaran l'esdevenir dels seus pobles? Han deixat de ser rellevants tots aquests elements idiosincràtics en el procés de globalització uniformitzadora en la qual estem instal·lats?

Per a respondre aquelles qüestions, seguint Robinson, Acemoglu i Johnson (2005), es poden formular diverses hipòtesis sobre les causes de les divergències observades des de situacions semblants; així, traduïdes al nostre cas, a la vista de (i) els règims de domini extractius diferencials dels invasors de les illes; per ocupar-la i beneficiar-se de la seva situació geoestratègica en un cas, amb guarnicions, governs locals i així amb preocupació per la salubritat, les infraestructures viàries, etc., o pel cors espoliador i fugisser dels seus recursos naturals; (ii) qui i com s'apropia de les plusvàlues, ja de les riqueses naturals amb la producció recurrent i el comerç o d'un sol cop dels recursos exhauribles; (iii) com aquests excedents es reassignen després a la vista de les oportunitats que ofereixen els mercats a cada conjuntura; (iv) la incidència dels esdeveniments bèl·lics, les invasions més o menys arrasadores i depredadores de la demografia insular, vist com es sufraguen les guerres –amb diners o amb lleves–, o de com es financen les guarnicions en èpoques de pau; i (v) l'impacte idiosincràtic de l'emprenedoria *schumpeteriana*, des de l'experiència de registres anteriors o

Estans de la regió Grossa de les salines d'Eivissa (fotografia: Enric Ribes).

d'uns pocs nouvinguts, per part d'unes elits, combinant innovació, talent i assumint diferents dosis de risc. En definitiva ¿s'acaba tenint les institucions que la societat desitja, o són aquestes resultat aleatori i asistemàtic en resposta a conjuntures imprevisibles? Com es crea la burgesia incipient a cada illa en una primera acumulació, i com d'ella en resulta una primera classe precapitalista? ¿Quin impacte tenen respecte dels replegaments autàrquics els trencaments interns de la insularitat comerciant de manera generalitzada, o són aquests factors externs, ja per individus que migren i si és el cas retornen amb diners, ja per les accions compensatòries de creació d'activitat, fortificacions o esglésies d'impacte multiplicador macroeconòmic? ¿Quin rastre (*path dependence*) hi han deixat tots aquells elements relatius a la manera de fer i de gestionar l'economia, donades les realitats viscudes per cada illa, envers el que avui es una creixent internacionalització econòmica?

2. Menorca i Eivissa, dues trajectòries històriques i econòmiques paral·leles?

2.1. La influència del medi i els fonaments de l'estructura institucional i econòmica

No cal que ens remuntem a èpoques remotes per trobar els fona-

ments del que seran dues trajectòries històriques i econòmiques diferenciades entre Menorca i Eivissa. Hi ha, tanmateix, alguns elements que no podem obviar. Les illes que formen l'arxipèlag Balear configuren una alineació en direcció SW (Pitiüses) – NE (Menorca), com a punts extrems, amb Mallorca ocupant una posició central que reforça encara més el seu pes específic indiscutible, territorial i humà (72 % del territori i devers el 80 % de la població). Així, les Pitiüses, més àrides, es troben més properes a les costes del llevant peninsular i de la costa africana, mentre que Menorca, més humida i marítima, es troba més isolada, però ocupa una posició central en la Mediterrània occidental. El medi físic ha ofert també alguns elements que tindran una importància fonamental. A Eivissa, la característica és la fragmentació de l'espai, atesa la configuració geomorfològica amb predomini de turons que quartegen el territori i dificulten l'aprofitament agrari i les comunicacions interiors; però també, al sud de l'illa, cal remarcar l'existència d'un pla litoral inundable que, gràcies a una evaporació elevada i al clima sec, és especialment propici per a l'explotació salinera. L'espai menorquí no és menys complex per la seva configuració, per bé que presenta característiques molt diferents. Menorca és allargassada,

Atac de naus franceses al castell de Sant Felip, a Menorca.

amb sengles ports a cada extrem –el gran port natural de Maó, a llevant, i el molt més petit de Ciutadella, a ponent, enfront de Mallorca– dues zones geològiques clarament diferenciades –Tramuntana i Migjorn– i unes elevacions orogràfiques molt modestes que li donen una aparença gairebé plana i una molt escassa visibilitat des del mar. Però a la vegada la seva posició afavoreix la influència marítima, amb una pluviometria lleugerament superior i, sobretot, les abundants rosades que contribueixen a mantenir humits els camps, la qual cosa afavoreix les pastures naturals. Tot plegat no és intranscendent, ja que molt aviat afavorirà l'especialització en uns productes fàcilment exportables: la sal a Eivissa –les salines ja estaven en explotació almenys en el segle XII, en època andalusina– i el bestiar i els seus derivats a Menorca.

Tanmateix, el punt de partida que en qualsevol cas hem de considerar és el procés de conquesta i colonització del segle XIII.³

Les aleshores anomenades Illes Orientals d'al-Àndalus foren con-

quistades per la Corona d'Aragó en tres moments diferenciats (Mallorca, 1229; Eivissa i Formentera, 1235; Menorca, 1287) i sota fórmules també diverses en funció dels pactes⁴ –o de la seva inexistència, en el cas de Menorca– entre el monarca i els seus magnats. Així, mentre que la major part de Mallorca i tota l'illa de Menorca restaren sota el domini reial, si bé amb una porció de territori cedida en règim de cavalleria i alou, les Pitiüses, en canvi, foren sotmeses a un règim feudal

3. Per mor de la brevetat d'aquest article, ens limitam a relatar els fets històrics de manera molt succinta, i només en allò que ens sembla més rellevant per recolzar la nostra argumentació. De la mateixa manera, remetem a les síntesis més recents d'història de Menorca (Casasnovas 2016) i Eivissa i Formentera (Cirer *et alia* 2019). Sobre la història econòmica de Menorca, vegeu Miquel À. Casasnovas (2006). Per a Eivissa i Formentera, les nombroses obres de Joan C. Cirer (1986, 1998, 2002, 2004).

4. En el cas de les Pitiüses, Jaume I infeudà aquestes illes a l'arquebisbe electe de Tarragona, Guillem de Montgrí, el qual, al seu torn, pactà amb l'infant Pere de Portugal i el comte del Rosselló, Nunó Sanç, la conquesta i repartiment d'Eivissa i Formentera.

que va constrènyer el seu desenvolupament a llarg termini. Tres quartes parts de les Pitiüses, en efecte, eren senyoria feudal eclesiàstica subjectes a l'arquebisbat de Tarragona i l'ardiaconat de Sant Fructuós, també de la seu tarragonina; només el quartó eivissenc de Santa Eulària va quedar, a partir de la segona meitat del segle XIII, sota jurisdicció reial.⁵ Els eivissencs, sobretot a partir del segle XVI, sol·licitaren en repetides ocasions als monarques la creació d'un bisbat propi que rebés la senyoria d'Eivissa, però aquesta petició xocà sempre amb la negativa dels arquebisbes de Tarragona, els quals en puritat eren els autèntics senyors de l'illa fins que Carles III erigí el bisbat l'any 1782.

Així, doncs, des de bon començament ens trobam amb una diferència institucional clau entre les que seran anomenades Illes Adjacents del Regne de Mallorca. Menorca, sota domini reial, fruïa d'unes majors llibertats garantides per la carta de franquesa atorgada per Jaume II (1301), la subjecció a la jurisdicció reial, sense senyories feudals superposades, i un pes clar del patrimoni reial que afectava devers el 70 % de l'illa, incloses les poblacions.⁶ Les Pitiüses, ja ho hem assenyalat, patiren el pes de la senyoria feudal que implicava, a més, l'extracció de rendes dels conseqüents senyors eclesiàstics sense gairebé contrapartides per als illencs.

Amb tot i açò, podem trobar algunes semblances entre Menorca i les Pitiüses que, en qualsevol cas, caldria matisar. En primer lloc, la colonització medieval de les illes no fou fàcil ni ràpida, especialment a les zones rurals. A més, les epidèmies, a partir de mitjan segle XIV,

5. La vila d'Eivissa i les salines quedaren sota l'administració comuna dels tres conseqüents senyors.

6. El 30 % restant corresponia a terres d'alou i cavalleries, però açò només afectava la percepció de rendes. Les rendes del Reial Patrimoni, una volta descomptades les despeses, serien invertides en la seva totalitat a Menorca a partir de mitjan segle XVI, sobretot en obres de fortificació.

delmaren la població i tallaren o alentiren l'arribada de nous pobladors. Durant els segles medievals, les zones rurals estaven escassament poblades, amb importants buits. El cas més significatiu és el fracàs de la colonització de Formentera. Igualment, l'esquema inicial de poblament partia de la realitat de l'època andalusina: un únic nucli de població concentrada que monopolitzava les funcions urbanes (les medines de Yabisa, Vila, i de Manurqa, Ciutadella) i una població rural dispersa. Però encara que aquest esquema es mantingué a Eivissa fins a èpoques molt recents, a Menorca des de l'endemà de la conquesta de 1287 es consolidà una vila al pol oriental de l'illa, a l'entorn del castell de Maó. A més, i seguint l'eix central de Menorca, s'anaren consolidant amb el temps altres viles: Alaior, es Mercadal i Ferreries, així com diversos nuclis menors a mesura que es densificava l'espai rural a partir del segle XVII.

En segon lloc, i d'acord amb l'esquema inicial del que havia de ser una vila hegemònica sobre l'espai rural, tant Eivissa com Menorca s'erigiren en sengles universitats o municipis d'abast insular. Però el desenvolupament i la consolidació de les viles foranes afavorí la creació de les universitats de Maó, Alaior i es Mercadal i castell de Santa Àgueda. Maó, especialment, esdevindria un efectiu contrapès a la capital, Ciutadella, de manera que ja en el segle XIV ens trobam una bicefàlia urbana, justament als punts extrems de l'illa. Aquesta bicefàlia⁷ propicià una tensió que esdevindria secular, amb una notable conflictivitat institucional –amb el que tot açò tingué de negatiu–, però a la vegada amb la generació de sengles elits dirigents focalitzades a Ciutadella i a Maó, la competència de les quals pel control de l'hegemonia insular esdevingué un dels factors clau del dinamisme menorquí.

En tercer lloc, tant Menorca com les Pitiüses s'especialitzaren en un

Detall del Plano de la Plaza y Puerto de Yviza y sus contornos, de 1752, realitzat per l'enginyer Joan Ballester (1688-1766). Les lletres indiquen la situació del Castell, els baluards, els quaters i les esglésies. L'espigó projectat no s'arribà a fer.

producte d'exportació (la sal a Eivissa i el bestiar a Menorca) que els permetia adquirir als mercats exteriors tot allò que mancava (queviures, primeres matèries, manufactures). De tota manera, aquesta especialització productiva actuà de manera divergent en cada illa. A Eivissa, la gestió de les salines aviat fou cedida a la Universitat (1261). Es tractava d'una activitat que durant un breu període de temps, durant l'estiu, requeria de concurs d'un important contingent de mà d'obra per a les tasques de recollida de la sal. D'açò se'n beneficiava tota la societat eivissenca d'una o altra manera, i la sal, però, fora de poques excepcions, no permetia als eivissencs d'inserir-se en els circuits comercials i els mercats exteriors. Per contra, l'especialització ramadera de Menorca, sobretot pel que fa a la producció de llana i formatge, permeté les possessions insulars d'orientar-se cap al mercat: era molt més rendible apostar per la ramaderia que no apostar per l'agricultura de subsistència. Gràcies a la demanda solvent –i recurrent– de productes ramaders, amb destinació a Catalunya i el nord d'Itàlia, els menorquins, tot i la modèstia dels volums exportats, reeixiren de participar en el comerç, ja que el producte era controlat per un nombre relativament important d'agents locals (fonamentalment ciutadellencs i maonesos).

Finalment, ambdues illes patiren les amenaces exteriors, en particular la barbaresca i l'otomana, i hagueren d'esmerçar importants esforços en fortificació, en especial en el segle XVI (construcció de les muralles de Vila i de la fortalesa de Sant Felip, a la boca del port de Maó), en bona part sufragades per la Corona.⁸ Encara que les depredacions turques foren molt més colpidores a Menorca (saqueig de Maó per Barba-rossa, 1535; destrucció de Ciutadella per la flota otomana, 1558), la recuperació de l'illa fou relativament ràpida i, en el segle XVII, incrementà la seva importància com a enclavament militar, sobretot a partir de la guerra dels Trenta Anys.

A tot el que hem exposat anteriorment, hi hem d'afegir la preponderància de la població i les activitats urbanes a Menorca enfront de la ruralització eivissenca. En el segle XVII, Vila agrupava aproximadament el 20 % dels eivissencs, mentre que la resta residia dispersa en la pagesia, en finques d'extensió mitjana o petita i en règim de propietat on el latifundi era l'excepció. Es tractava d'una economia pagesa

7. Una raresa menorquina en el context balear, segons Ivan Murray (2006).

8. Ambdues obres de fortificació, dissenyades per Giovanni Battista Calvi, foren iniciades l'any 1555. Obeïen a un vast programa de fortificació dels principals punts de les Balears i del llevant peninsular.

La ramaderia permeté les possessions menorquines d'orientar-se cap al mercat (fotografia: www.vacamenorquina.org).

autàrquica fonamentada en els cereals i el policultiu de subsistència, amb un escàs paper de la ramaderia. Les activitats no agràries, centrades a Vila, tenien un pes relatiu modest. La realitat menorquina ens mostra un important paper de la població urbana i de les activitats no agràries centrades en les viles de Ciutadella, Maó i Alaior (manufatura tèxtil i del cuir, sobretot). La població dispersa en les possessions podria estimar-se aproximadament en un terç del total, en explotacions que combinaven la ramaderia amb la producció de cereals. Pel que fa a la propietat, predominaven les explotacions grans i mitjanes i a partir del segle XVII es produeix un procés de concentració de la propietat agrària en mans de poderoses famílies terratinents, moltes d'elles pertanyents a la noblesa insular.

2.2. Auge del port de Maó versus declivi de la sal d'Eivissa

És precisament en el segle XVII quan trobam canvis que tindran continuïtat en el XVIII i que accentuaran la divergència entre Menorca i les Pitiüses. El ferm creixement demogràfic del segle XVII va tenir una traducció diferent en ambdós espais insulars. A Eivissa representà la densificació de l'espai rural i l'increment de les rompudes de terres per expandir els conreus

—que es mantenien dins els paràmetres de subsistència—, mentre que la població urbana, focalitzada a Vila, romandria estancada i perdria, així, pes relatiu dins l'espai insular. Fou precisament la insuficiència de terres el que forçaria, al tombant del segle XVII al XVIII, la colonització definitiva de Formentera. A Menorca, en canvi, tot indica que el creixement de la població rural, amb el consegüent augment de la densitat, no anà en detriment de la població urbana, que mantingué i fins i tot augmentà la seva importància. En l'últim terç del segle XVII, a més, s'observa una expansió dels conreus de cereals que, gràcies a la rotació de tres fulls i al sistema de tanques de paret seca, fou compatible amb el manteniment de l'explotació ramadera.

Tanmateix, el més decisiu per a Menorca fou la seva creixent importància com a enclavament militar avançat de la Mediterrània. El gran port natural de Maó havia guanyat pes arran de la finalització del castell de Sant Felip, que defensava la seva entrada. Durant la guerra dels Trenta Anys, el port maonès fou freqüentat pels vaixells de l'Armada reial, que en ocasions hi hivernaren. La guarnició fou reforçada, igual que les defenses dels ports (castell de Fornells, noves muralles de Ciutadella, defenses exte-

riors de Sant Felip). Ja en la segona meitat del sis-cents, el port maonès fou base d'escala i hivernada dels vaixells de guerra i mercants anglesos que solcaven la Mediterrània (1663-1679), alhora que rebia freqüents visites de vaixells en trànsit espanyols i d'altres potències estrangeres. I és que fou en el segle XVII quan l'augment del tonatge dels vaixells i les seves majors dimensions convertiren el de Maó en un port de recalada i d'hivernada ideal. Tot plegat tingué innegables efectes econòmics: la major presència de vaixells i esquadres estimulà la producció de productes frescos d'horta, carn, vi, aiguardent, etc., sobretot produïts al voltant del port de Maó. Fou l'inici del ferm desenvolupament de la comarca oriental de l'illa en detriment de l'occidental, com il·lustren tots els indicadors disponibles. En aquest sentit, l'especial conjuntura encetada després de la guerra de Successió en passar l'illa a mans britàniques no va fer més que consolidar i, encara, potenciar, una tendència observable ja pels volts de 1660-80. Els britànics s'havien proposat de convertir el port de Maó en la seva base naval a la Mediterrània, alhora que en el nucli de la seva activitat comercial; reeixirien en el primer objectiu, però no en el segon. Tanmateix, l'impuls que representà el port franc, la despesa en fortificacions, les pagues de les guarnicions, la demanda de productes frescos i d'algunes manufactures per part de la nombrosa guarnició —2.500 homes en temps de pau— i les tripulacions de les esquadres impulsaren el creixement en tots els sectors econòmics. A més, l'establiment de comerciants estrangers a Maó (grecs, jueus, britànics, italians, francesos) que aviat s'associaren amb menorquins contribuï a estendre les xarxes comercials a tota la Mediterrània que donaren lloc a un actiu comerç de reexportació de cereals. A açò s'hi ha de sumar el cors realitzat en temps de guerra, que assoliria una escala molt superior que la que mai arribaria a tenir aquesta activitat a Eivissa, i la construcció naval, tant de vaixells mercants com de guerra.

A diferència del que s'ha dit, el retorn de Menorca a la Corona espanyola (1782), tot i que calgué un procés d'ajustament que no fou fàcil, no trencà amb aquesta etapa ascendent. Més encara, hi ha prou evidències que fou en les darreres dècades del segle XVIII i les primeres del XIX quan el comerç menorquí, malgrat les crisis conjunturals, estretament relacionades amb l'evolució de les guerres que caracteritzen aquest període, fou més important. Açò permeté l'aparició d'un important grup burgès a Maó i una primera acumulació de capital que s'invertí en la compra de terres i altres inversions, però que no arribà a penetrar de manera decidida en l'esfera de la producció.

Front al ferm desenvolupament de Menorca a partir de la segona meitat del segle XVII, les Pitiüses mostren una economia tradicional fonamentada en l'agricultura de subsistència i l'explotació salinera, que havia experimentat un notable declivi a partir de la segona meitat del segle XVI. La situació no millorà en el segle XVII malgrat els diversos intents de redreç endegats per algun governador. La derrota austriacista en la guerra de Successió representà el pas de les salines a mans de la Corona, que canvià la forma d'explotació, ara sota el control de funcionaris reials, sense que açò suposàs, però, sortir d'un estancament que ja s'esdevenia crònic. De tota manera, al final del segle XVIII s'esdevingué un fet cabdal per al futur de les Pitiüses: l'erecció del bisbat propi, segregat de la mitra tarragonina. Els primers prelatos eivissencs, en la línia del reformisme il·lustrat, promogueren l'anomenat Pla de Millores, que pretenia concentrar la població rural mitjançant la creació de paròquies rurals, i millorar el funcionament de l'economia impulsant l'agricultura, la manufactura i el comerç. Malgrat els esforços esmerçats, sobretot sota la direcció de l'assessor de la Governació, Miquel Gaietà Soler, els resultats d'aquest pla foren discrets i no s'aconseguí ni canviar de manera apreciable l'estructura de poblament ni impulsar

Pintura de Jean-Baptiste Martin 'el Jove' (1700-1778), «Prise du port de Mahon», del 20 de maig de 1756 (collections du château de Versailles).

noves activitats generadores de creixement. Més aviat les millores planificades des de dalt, poc dotades econòmicament i dutes a terme sense comptar amb la realitat social i cultural de la immensa majoria dels eivissencs, esdevingueren una font de conflictes.

Però més enllà de la ineficiència de l'explotació salinera en l'edat moderna i dels fracàs de la planificació il·lustrada, que ni tan sols aconseguí avançar en la concentració de la població pagesa, el gran problema d'Eivissa era la impossibilitat de sortir de l'autarquia, que s'arribà a convertir en un signe d'identitat. Cada explotació pagesa es dedicava al policultiu de subsistència, combinat amb l'explotació dels recursos (llenya, carbó) i la cria d'alguns caps de bestiar menor. Açò es va veure encara complicat per una estructura de la propietat que tendia al minifundisme per mor de l'excessiva fragmentació dels patrimonis familiars. El predomini de la petita i mitjana propietat a Eivissa, en terres de secà escassament productives, condemnava els pagesos a una agricultura que a més de no estar especialitzada era incapaç de generar excedents i, per tant, d'acumulació. El no comptar amb massa comerç exterior fora de la sal, impedeix de sortir del cercle viciós de l'autarquia (es ven el que es produeix i no es produeix per a vendre), en una relació de ciutat/pagesia que ha provat ser poc dinàmica, amb mercats poc articulats i connectats.

2.3. Dues vies de modernització econòmica

De tota manera, el model menorquí de capitalisme comercial mostrava febleses importants. El final de les guerres napoleòniques (1815) donà pas a una depressió d'abast europeu que ressentí el comerç, molt afectat també per les polítiques proteccionistes, especialment pel que fa a la importació de cereals, que a Espanya es materialitzà l'any 1820. Açò i les nul·les inversions estatals, impossibles per la fallida de la Hisenda després de les guerres napoleòniques, provocaren l'enfonsament de l'economia portuària maonesa i, per extensió, de tota l'illa. Menorca entrà en una llarga etapa depressiva que s'accentuà en la dècada de 1830. La resposta a la caiguda de l'activitat fou el retorn al camp, d'una banda, i l'emigració massiva cap a les Antilles, la Península i, sobretot, cap a la nova colònia francesa d'Algèria. Tanmateix, i després d'un dur reajustament que comportà un elevat cost de transició, a partir de 1850 es produiria una transformació de llarg abast fonamentada en les activitats manufactureres i industrials fonamentades en gran part en el *know-how* de les arts i oficis, en especial del sector del cuir i amb les xarxes forjades en la diàspora, especialment a Cuba, pels indians illencs que obriren el mercat al calçat. En les dècades següents floriren els tallers i les fàbriques de calçat que apos-

Edifici de la Industria Mahonesa, a cala Figuera (Menorca) (fotografia extreta de Domènech et al 1983: 29).

taven per la qualitat i la moda, amb destinació a les Antilles. D'altra banda, sorgiren nombroses iniciatives que mobilitzaren capitals fins aleshores endormiscats i que contribuïren a la dinamització de l'economia, com ara la constitució d'una companyia de vapors (1854) o la posada en marxa de la gran fàbrica tèxtil Industria Mahonesa (1856). Mentrestant, la revaloració estratègica de Menorca en el nou context dels segons imperis colonials impulsà la construcció de la fortalesa de la Mola i l'increment, substancial, de la guarnició. Ja començat el segle XX, les activitats industrials es diversificaren amb l'entrada de nous sectors (fabricació de maquinària i de bosses de plata), la potenciació de la ramaderia bovina i l'eclosió de nombroses entitats bancàries. Al començament del segle XX Menorca se'ns presenta com una illa netament industrial (que donava feina al 40 % de la població ocupada), amb un important sector agrícola i ramader, i un sector financer en expansió. Tot plegat té una traducció important en una societat complexa i amb clars trets de modernitat, de la qual sorgeixen notables iniciatives de caràcter social, cultural i educatiu, a escala menorquina, és clar.

Però cal dir que també ara l'economia menorquina mostrava punts febles: la total dependència de mercats exteriors es va mostrar crua­ment durant la guerra de Cuba (1895-1898), la Primera Guerra Mundial (1914-1918) i la depressió de postguerra. A més, el crac industrial i financer de 1911 arrambà amb la major part del sector financer i la gran indústria. No ajudaren tampoc les turbulències dels anys trenta i Menorca, que durant la guerra civil de 1936-1939 militaria al bàndol republicà, entrà en la postguerra amb una economia enrunada. Així i tot, no s'havia perdut el fil industrial: calçat, bijuteria i transformats alimentaris continuaven ocupant la major part dels menorquins, mentre que apareixien nous empresaris innovadors que malgrat totes les dificultats i la manca d'ajuts oficials endegaren noves iniciatives: fabricació de formatge fos, calçat de goma, màquines sumadores, etc. En paral·lel, un grup d'empresaris i intel·lectuals menorquins es comencen a interessar pel turisme, molt minoritari. Més que iniciatives de caràcter econòmic, es limiten de manera diletant en imaginar com promocionar el patrimoni històric, arqueològic i paisatgístic, però sense arriscar els

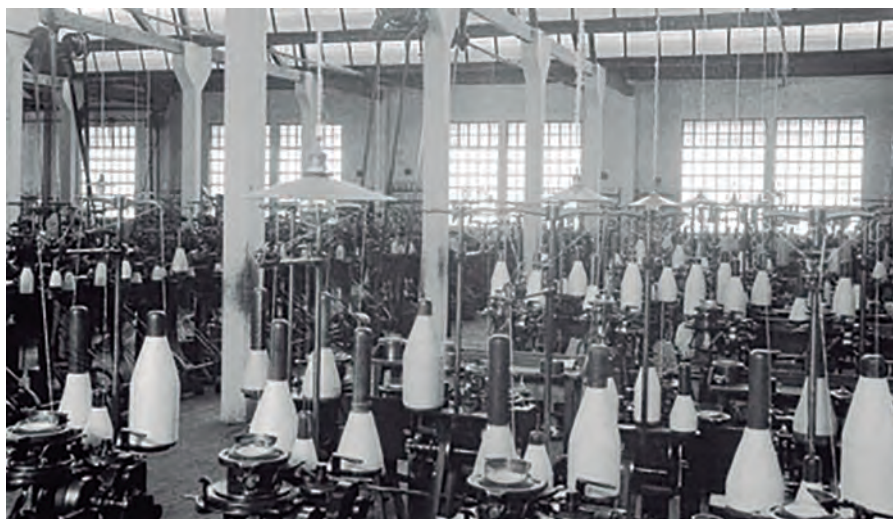
seus diners. L'any 1931 funden el Foment del Turisme de Menorca, l'activitat del qual va quedar congelada durant la guerra i la dura postguerra. La represa, molt ferma, de l'economia menorquina en la dècada de 1960 donaria peu, ara sí, a l'anomenada –i molt enyorada– via menorquina de creixement, que es fonamentaria sobre el tríode ramaderia bovina – indústria manufacturera – serveis. El fort pes de la indústria seria, no debades, un dels factors, per bé que no l'únic ni de bon tros, de la tardana entrada de Menorca en l'economia turística (Marí 2004; Méndez 2017), però el model entrà en crisi a partir dels anys 1980. Menorca conserva encara una major diversificació econòmica respecte de les illes germanes, però inevitablement basculada ja cap a l'economia turística.

La transformació econòmica d'Eivissa fou molt més tardana i cimentada sobre uns altres fonaments. A partir de 1860 s'expandí el conreu d'ametllers i garrovers, que aportaren productes susceptibles de ser comercialitzats. En efecte, pels volts de 1890 ametlles i garroves s'havien convertit ja en els puntals del comerç pitiús, ja que representaven el 41 % del valor de les mercaderies expedides pel port d'Eivissa. L'illa s'anava integrant així en els mercats exteriors, ja que les ametlles s'expedien a Amèrica, mentre que les garroves ho eren a Catalunya, Galícia i Algèria. L'aposta per l'agricultura comercial permeté, a la fi, de rompre el cercle viciós de l'autosubsistència pagesa, amb el consegüent augment de renda. És el que Joan C. Cirer (2002: 9 i seg.) ha anomenat «el nou model econòmic eivissenc», que es consolidà entre 1900 i 1920 a partir de l'agricultura comercial complementada amb l'explotació forestal (carasca de pi, carbó vegetal) i fins i tot alguns productes ramaders. L'impuls de l'agricultura comercial se sumava a la modernització de les salines d'Eivissa i Formentera, ara a partir dels postulats capitalistes. La privatització de les salines l'any 1871 i la posterior constitució de la societat anònima Salinera Española

donà lloc en poc temps a un espectacular increment de la producció (80.000 tones l'any 1910) que anava destinada tant al mercat espanyol com a l'estranger. Les iniciatives en l'àmbit de la indústria foren molt més modestes que no les de Menorca, però gens negligibles (fàbrica de teixits de Can Ventosa, tallers de brodats).

La millora de les infraestructures (ports, carreteres i camins) facilitaren les comunicacions interiors, abans força complicades, i l'entrada i sortida de mercaderies. Comerç i navegació facilitaren l'aparició d'un grapat de famílies dedicades a aquestes activitats que també en algun cas actuaven com a banquers, com ara Abel Matutes Torres, el qual abans de la guerra civil arribaria a monopolitzar bona part de les activitats comercials i financeres de les Pitiüses; els seus successors ampliaren el seu empori, que es convertiria en el principal grup empresarial pitiús, amb una importància decisiva en la vida econòmica, política i social eivissenca des del començament del segle XX fins avui.

La transformació d'Eivissa, en tots els sentits, resultà espectacular a partir de 1950 i, especialment, des de 1960, quan s'inicià l'aposta ferma pel turisme de masses. Aleshores el modest sector industrial entrava irreversiblement en crisi (tancament de can Ventosa, 1953), encara que l'agricultura comercial (ametlles, patata, albercocs secs) gaudia de relativa bona salut i les salines, encara que necessitades d'una urgent modernització, eren encara un element imprescindible de l'economia pitiüsa i la seva principal connexió amb els mercats internacionals. Però difícilment l'agricultura i les salines, per elles mateixes, esdevenien sectors de futur que permetessin el sosteniment a llarg termini de l'economia insular. En aquesta tessitura, els empresaris privats aprofitaren la pràcticament nul·la regulació urbanística de les autoritats, en plena dictadura, tot i que l'Estat contribuï amb la modernització i l'ampliació de les portes d'entrada, el port i l'aeroport. El creixement de

Sala amb màquines de can Ventosa (fotografia: col·lecció de la família Valls Ventosa / Elmundo.es).

l'arribada de turistes, paral·lel a l'expansió urbanística, sobretot al litoral, i l'arribada de població immigrada que havia der treballar en la construcció i els serveis, fou exponencial.

3. Estilització dels fets i assaig d'interpretació

Les societats son hereves de la seva història. Aquesta, feta de tendències i imprevistos, modula les seves cultures i marca el desenvolupament econòmic de les societats. La secció anterior és rica de detalls sobre el que pot haver configurat al llarg del temps les realitats d'Eivissa i Menorca actuals. En aquesta secció, a partir dels trets considerats bàsics, estilitzats en el que creiem rellevant per a donar-ne una interpretació lliure, valorarem prognòsis i cruïlles que s'han resolt i/o es resoldran donats els reptes que l'economia mundial carrega sobre el devenir dels pobles. Val en tot cas remarcar els aspectes de fons. En primer lloc, estem parlant de dues economies illenques marcades pel turisme. D'aquest sector de serveis, exportació implícita generadora de divises, en solem dir que com a branca d'activitat i d'ocupació, millor tenir-ne que no tenir-ne, però amb alerta que el seu creixement amb desmesura no posi en perill l'economia i el bon funcionament de la societat com un tot. Tenir turisme és bo perquè representa una empen-

ta a l'economia pròpia feta des de la demanda exterior, que acompanya o compensa les fluctuacions de la demanda interior, i que es compon, a més, d'un portafoli (els visitants) prou diversificat: viatges i pernoctacions, substituïbles entre diferents nacionalitats (d'acord amb el cicle econòmic dels diferents països emissors), des de mercats oberts que permeten certa estabilitat en la seva composició i que ajuden a millorar fonamentar l'economia pròpia. Les tecnologies de la comunicació treuen antics avantatges i inconvenients geogràfics en la mesura que els viatges es poden dissociar dels ports (Menorca tenia aquí un avantatge comparatiu), eliminen la intermediació, el preu del carburant de moment avui ho permet, la demanda d'oci ha esdevingut «necessitat» per a molts ciutadans, i la despesa es comporta amb elasticitat rendida elevada.

En segon lloc, no es pot negligir que l'empenta de la demanda turística ho transforma tot: revaloritza l'oferta, començant pel preu de la terra, que troba en el benefici de la construcció amb aquell destí un cost d'oportunitat que els sectors tradicionals difícilment poden combatre: des del camp i l'agricultura (a Eivissa sobretot) a també bona part de la indústria tradicional (Menorca). Res no sembla resistir la major rendibilitat del negoci turístic, especialment en la seva part especulativa i

Fulletó propagandístic del Foment del Turisme de Menorca en els anys dels inicis del desenvolupament turístic.

par del soroll del veí, necessitat de respirar, ofegament visual i... res-posta del mercat amb oferta de se-gones residències; a la costa, tot i que proper a la costa n'és tot el parc d'habitatge de les illes, donades les distàncies nord/sud existents. Xa-lets per als qui poden pagar-los; apartaments *adosats* per molts al-tres que per a finançar-los fan les hores extremes; tantes, que quasi no trobem temps de gaudir-los. A la ve-gada es van parcel·lant urbanitza-cions amb elevades plusvàlues, pel simple pas de la qualificació de no urbanitzable a urbanitzable. Deci-sions municipals que solen caure sobre mullat (a la vista de qui són els promotors). I per als més pobres, pobres però atrevits, construccions en parcel·lació rústica, caseta *de aperos*, *low cost*, amb safareig, mos-ques i moscards, sempre sense cla-vegueram i a vegades sense electri-citat ni aigua corrent. I una volta constatat el deteriorament, s'obre un mercat secundari nou, de lloguer o venda, d'allò ja no habitable per als locals, amb destí als immigrants o temporers d'estiu, per als que no importa massa allà on es dorm, ja que les necessitats són moltes. Da-vant la precarietat, comencen els re-queriments d'infraestructures so-cials: completar voreres, il·lumi-nació, salubritat, transport públic, seguretat... Per allà on no hi ha ha-gut mai un promotor, l'ajuntament ha de sortir al rescat amb costos a càrrec del contribuent. Parar el bu-cle és tret distintiu de l'evolució de les dues illes. Mentrestant, allà on es mantenen les grans finques que els plans territorials han preservat, passen a ser '*bocatto di cardinale*' de les grans fortunes: tot el paisat-ge, la tranquil·litat, el silenci, no-més per al seu fruïment exclusiu i excoent.

Aquest procés és comú a molts indrets, i no tant sols a les nostres illes. Només el temps en el qual es produeix i la rapidesa de la seva di-nàmica separa la realitat eivissenca de la menorquina. Quan comença el turisme a les Illes, Menorca viu la crisi dels setanta i açò l'alenteix. El sòl es concentra en unes poques mans a les Pitiüses (açò permet ac-

inversora, més que no de gestió cor-rent de l'activitat.

Des de l'observació de la realitat, i tenint en compte el territori que ocupa, les parcel·lacions i la divisió de la propietat, el procés d'acumu-lació de capital que el turisme pro-voça esdevé prominent i en unes po-ques mans en el cas eivissenc, i rela-tivament més distribuït entre dife-rents parts de la burgesia propietà-ria menorquina. Les finques menor-ques més grans de l'illa han estat a mans tradicionalment de la no-blesa. Comte, duc, marquès, baro-nies. Noblesa obliga en la no parti-cipació, inicialment, en el negoci de les parcel·lacions dels patrimonis heretats. El primer que es rendeix al mercantilisme és el baró ciutadel-lenc, procés molt ben explicat per Alfons Méndez (2017). Més tard s'aixequen les reticències urbanit-zadores de manera majoritària, pe-rò ja serà un poc tard: ha crescut a Menorca la consciència preserva-cionista i moltes d'aquelles finques són ja no urbanitzables. Aquestes, però, recentment, troben una se-gona vida per la demanda emergent

internacional d'aquesta mena de grans finques, ja sigui per conversió cap a l'agroturisme, ja cap a les grans fortunes en propietats d'ús exclusiu (sense les inconveniències de les aglomeracions turístiques).

Com sol passar a la història eco-nòmica, el capitalisme acostuma a generar primer un problema mal-metent allò que en bona part té ca-racterístiques de bé comunal (de tots i de ningú), per després oferir una solució mercantilitzada (amb un preu), i que a la vegada, en el temps, generarà nous problemes que el mercat buscarà resoldre amb ofertes diferenciades i sempre, si pot, a preus més alts. I així, empe-nyent la producció, la renda, el va-lor afegit brut.

D'habitatges unifamiliars, a les nostres illes n'han fet blocs de pisos; per açò es mengen els patis exte-riors que eren part de l'habitat i de la qualitat de vida del veïnat, i es substitueixen per plantes apilades de pisos amb claraboies interiors. La comoditat del pis primer, i l'e-nyorança de les casetes després. Sorgeixen noves necessitats: esca-

celerar), mentre a l'illa menor tot va més a poc a poc: són molts i menys influents els propietaris interessats. Els més exitosos de fet són els forans. Quan la resistència ecologista neix, en un lloc es troba una oligarquia que ho mana gairebé tot (Eivissa), i a l'altra, petits promotors cadascun d'ells buscant pel seu compte el 'windfall profit' de la requalificació. Es tracta en aquest darrer cas d'una burgesia urbana diversa (feta també de nous empresaris, industrials, algun terratinent fins al moment romàntic de les seves explotacions, etc.), fet que dificulta respostes que prescindixin dels equilibris democràtics vigents a cada illa.

Tercer tret de interès. Certament, disposar de tots o quasi tots els actius econòmics de manera integrada, en un sol hòlding, en una sola conducció, permet una dinàmica de creixement més ràpida, amb menys salvaguardes burocràtiques a vèncer, i més notori l'èxit empresarial de rendiments a curt termini. Resulta també més fàcil a Eivissa la reconversió de plantes hostaleres antigues (l'ull de l'amo engreixa el cavall quan la nova i la vella són del mateix propietari), la coordinació d'estratègies d'allotjament i transport, de logística i financera bancària per a les inversions, etc., quan totes elles resten en una sola mà. La política, si no és que d'entrada ja neix, tampoc no té múscul per entorpir aquells processos. A Menorca tot és més lent. Hi ha debat, plans territorials suposadament de previsió de sostres de població, balanços entre zones municipals (plans territorials conjunts) i negociacions partidistes molt obertes. A Menorca, els opositors a la urbanització de l'illa busquen en les lleis totes les armes retardadores possibles, les argücies legals que la llei administrativa dona, que, si es vol, és capaç de provocar *impasses* que fan més atractiu invertir en molts altres llocs. L'èxit d'uns (els conservacionistes), és la queixa dels altres (desenvolupistes), que sovint compten amb la influència dels seus diners sobre els mitjans i així amb la creació d'opinió. Tot açò ben amant, en especial en èpoques de crisi,

Quan la resistència ecologista neix a Eivissa, es troba una oligarquia que ho domina gairebé tot (fotografia de la manifestació d'octubre de 1977 per la protecció de ses Salines, Uc, núm. 11).

al clam que aquesta és resultat d'aquella manera de fer, complica molt la convivència. I com a resultat, la ciutadania resta confusa sobre quina cosa és millor opció, sense paràmetres de referència clars: Renda no és riquesa, creixement absolut de valor afegit brut no es tradueix sempre en augment de renda per càpita; debat sobre a qui beneficia la creixent acumulació desigual de la riquesa, sobre la creació d'ocupació, i quina ocupació es genera o que la renda que dona no s'acompanya sempre de millor benestar...). Tot i els dubtes, la queixa o el plany, per desdramatitzar, apuntem que encara avui molts illencs reivindiquen que, com a la seva illa, no es viu en lloc!

En quart lloc, deixem anotat en aquesta anàlisi el valor de les aproximacions polièdriques a l'estudi de les realitats de cada illa. No és aquesta valoració una tasca exclusiva d'economistes. Ja l'any 1998, amb motiu de preparar un llibre de prestigi sobre l'evolució de *Vint-i-cinc anys de l'Economia de les Illes* (López Casasnovas 1998) es va voler donar opinió a estudiosos d'altres àrees de coneixement i de fora de les illes que compartien amb els locals residència o ubicació de patrimonis a les illes fruit dels estalvis generats als seus llocs de treball. Aquells textos⁹ ja alertaven d'allò que estava esdevenint. La necessitat d'un

canvi reflexiu a la dinàmica que alguns pensaven necessària per les Illes –aprenent del retard a l'hora de pujar-se al carro del turisme–; superar una planificació urbanística mancada de criteri (tipus paella, barreja de mar i muntanya feta de deixalles –es deia), posar en valor les tanques i els paisatges, menystinguts per manca d'un 'preu' de mercat. Criticaven que la cerca de renda (flux) es fes a Eivissa a costa de l'estoc (patrimoni), fet que xoca clarament amb els que revigoritzen el patrimoni a l'illa menorquina des de l'apreci de rendes generades a fora. O alternativament, que de la mà dels interessos a curt, sacrificuessin el llarg termini.

Fa més de 20 anys ja del llibre¹⁰ i no trobem encara millor símil del mal dels illencs. Tancar-se en banda contra les opinions diverses que veuen un futur a les illes que la proximitat a vegades no deixa veure als locals és encara avui un mal símptoma.

9. Els textos eren d'Ignasi Riera, Solà Morales, Antoni Vila Casas, Enric Argullol, Juan Luis Cebrián, Valeriano Bozal, Josep M. Martorell, Juan del Hoyo Bernat, Carlos Sebastián... entre d'altres.

10. Però el llibre ni tan sols arribà a l'opinió pública illenca, segrestat a la seva presentació a Ciutat pel zel del director en aquell moment del Servei d'Estudis de Sa Nostra, i que només Banca Catalana va acabar distribuint d'amagatotis a uns pocs.

En cinquè lloc, clarifiquem que la situació de cada illa en particular és molt més resultat de com s'han resolt en cada cas les diferents cruïlles que s'han presentat (qui estava en aquell moment al front del vehicle i qui operava el semàfor) que d'un *gps* planificat tècnicament amb destí i marcant el ritme d'assoliments. Tampoc ens atrevim a concloure que el futur d'una economia sigui millor que altre. Cadascú pot assignar probabilitats a les situacions incertes d'acord amb la seva perspectiva d'evolució de l'economia global, pressions per lluitar contra el canvi climàtic o valors culturals i estils de vida. Certament dependrà fins i tot de coses avui no previsible. Els punts de partida són, però, certament diferents per a les economies de Menorca i les Pitiüses. Ho és el capital financer, el físic, el tecnològic i el social. També la composició entre renda i riquesa i entre els elements que constitueixen aquesta última. Ho és la seva població, tant autòctona com novin-guda. També el seu *know how* empresarial i els prejudicis socials. Judicar les situacions requereix, però, una valoració social que s'expressa en democràcia en el suport que reben les decisions econòmiques, bé les que es fan als àmbits polítics o bé les que es permeten impulsades des de fora d'aquests. Les valoracions seran sempre diverses d'acord amb el pes que la societat doni al curt versus el llarg termini, als valors pecuniaris enfront dels no crematístics, al binomi treball-bens de consum/cultura-oci. També dependrà del que s'aprecia malgrat que no tingui *preu*, de la renda ingressada respecte de la residual, és a dir, dels ingressos nets de la despesa necessària per obtenir-los, vista la capacitat adquisitiva real d'una mateixa retribució en un lloc o altre de la geografia.... etc.

4. Conclusió

El que hem volgut fer en aquest text és reflexionar sobre quins factors semblen més fonamentals per a donar solc a una o altra via d'evolució. Des del repartiment que fa la Conquesta de les propietats de cada

illa, al valor dels seus recursos naturals a cada moment del temps, a com es produeixen les primeres acumulacions significatives de capital (del comerç al turisme), de com aquesta plusvàlua es reubica en cada conjuntura d'acord amb els costos d'oportunitat que dona la rendibilitat de col·locacions alternatives de capital, de la composició de l'oligarquia primer, i de la petita burgesia després, en la seva influència en els equilibris polítics, de la capacitat de gestió d'actius integrats en un sol holding predominant en relació als equilibris i canvis politicoadministratius que condicionen aquella gestió... i de la taxa de descompte que pugui tenir cada societat en la seva disposició a fer sacrificis avui per a fer possibles beneficis demà, ja de manera egoista per a una mateixa generació, o altruista envers generacions futures.

La història ha configurat les percepcions i les realitats de molts d'aquells factors i ha modulats les valoracions d'alguns dels seus paràmetres, la comprensió dels quals configura avui, i possiblement al futur, les realitats econòmiques i socials de Menorca i Eivissa.

5. Bibliografia

ACEMOGLU, Daron & JOHNSON, Simon & ROBINSON, James A. (2005). «Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth». *Handbook of Economic Growth* 1A, p. 386-472.
BELTRAN ANDREU, Carolina (2016). *El model turístic menorquí: Mite o realitat (1960-2015)*. Palma: Edicions Documenta Balear.
CASASNOVAS CAMPS, Miquel À. (2006). *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*. Palma: Editorial Moll.
CASASNOVAS CAMPS, Miquel À. (2016). *Història de Menorca*. Palma: Institut Francisc de B. Moll.
CIRER COSTA, Joan C. (1986). *1790-1920. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
CIRER COSTA, Joan C. (1998). *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XIX (1782-1900)*. Palma: Documenta Balear.

CIRER COSTA, Joan C. (2002). *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XX*. Palma: Documenta Balear.

CIRER COSTA, Joan C. (2004). *De la fonda a l'hotel. La gènesi d'una economia turística*. Palma: Documenta Balear.

CIRER, Felip & COSTA, Benjamí & FERRER ABÁRZUZA, Antoni & FERRER, Joan L. (2019). *Història d'Eivissa i Formentera. Des de la prehistòria al turisme de masses*. Eivissa: Balàfia Postals.

FARRÉ-ESCOFET, Emili & MARIMON, Ramón & SURÍS, Josep M. (1977). *La via menorquina del creixement*. Barcelona: Banca Catalana.

LÓPEZ CASASNOVAS, Guillem, dir. (2003). *Islas Baleares. Serie Estudios Regionales*. Madrid: Fundación BBVA.

LÓPEZ CASASNOVAS, Guillem & CASASNOVAS CAMPS, Miquel À. (2018). *Menorca i Eivissa. Dues illes, dos relats històrics i econòmics*. Palma: Edicions Documenta Balear.

LÓPEZ CASASNOVAS, Guillem (1998). *25 anys d'evolució econòmica a Balears*. Barcelona: Banca Catalana & Caixa de Balears Sa Nostra.

MANERA ERBINA, Carles, dir. (2017). *Eivissa, la transformació de una economía agraria. La isla en el proceso de globalización económica, 1939-2016*. Palma-Eivissa. Fundación Vicente Juan Guasch & Fundación Universitat-Empresa de les Illes Balears & Universitat de les Illes Balears (inèdit).

MARÍ PUIG, Sergi (2004). *El retard virtuós*. Maó: Ateneu de Maó.

MÉNDEZ VIDAL, Alfons (2009). *De la vinya a la ramaderia. El canvi en el model agrari menorquí (1708-2006)*. Palma: Institut Balear d'Economia.

MÉNDEZ VIDAL, Alfons (2017). *A la recerca del paradís. Història del turisme de Menorca*. Maó: Consell Insular de Menorca i Institut Menorquí d'Estudis.

MURRAY, Ivan (2006). «Menorca y sus ciudades. Otra rareza menorquina en las Baleares», en Artigues, Antoni A. *et alia* (2006), *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. Palma: Grup d'Investigació sobre Sostenibilitat i Territori.

GUILLEM LÓPEZ CASASNOVAS
(UNIVERSITAT POMPEU FABRA I IME)
I MIQUEL ÀNGEL CASASNOVAS CAMPS
(IME, INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS) ■